

IN DE BAN VAN WIJ EN ZIJ

Leesexemplaar

Patrick Loobuyck

In de ban van

WIJ en ZIJ

Een pleidooi voor combinatie-denken

P E L C K M A N S

INHOUD

Inleiding	7
Rabiante wij-zij-denkertjes	19
Het menselijk groepsinstinct	23
Erbij horen	35
Wij versus zij	47
Solidariteit en superioriteit	55
Positief aan de slag	65
Bindmiddel	69
Samenwerken en ontmoeten	83
Een nationaal wij-bewustzijn	97
Inclusie en erkennen van diversiteit	117
Wij-zij-denken in het publieke debat	141
Intellectueel kuddegedrag	145
Links versus rechts	157
Politiek redeneren	171
Polarisatie	191
De wet van groepspolarisatie	205
Combinatiedenken	223
Met twee woorden spreken	227
Tegengif	247
Over vrijheid	259
Democratie	267
Intellectuele bescheidenheid	283
Slot	291
Literatuur	303

Inleiding

“Zolang mensen gedwongen worden om naar beide partijen te luisteren, is er altijd hoop.”

John Stuart Mill

Rabiate wij-zij-denkertjes

We doen het bewust, maar vaak ook onbewust. Niemand lijkt eraan te kunnen ontsnappen. Mensen zijn van nature hardnekkige wij-zij-denkertjes. We hebben een fervente neiging om mensen in groepen in te delen en tegenover elkaar te zetten. Het geeft ons een gevoel van voldoening om ons te identificeren met een specifieke groep en ons te onderscheiden van anderen. Onze tribale geest creëert graag duidelijke scheidslijnen tussen wie bij ons hoort en wie niet. Vanuit deze primitieve stammentaliteit beoordelen we onze eigen groep positief, terwijl we buitenstaanders vaak als bedreigend ervaren.

Het is fascinerend hoe onze tribale geest zich manifesteert op basis van de meest uiteenlopende en willekeurige factoren. De band met een groep kan voortkomen uit onze geboorteplaats, huidskleur, religie of geaardheid, maar evengoed uit affiliaties met dezelfde sportclub, politieke partij of jeugdvereniging. Ook een gedeelde muziekstijl, de passie voor Harley-Davidson motorfietsen of zelfs de rode kleur van haar, kunnen voor een groepsgevoel zorgen. We identificeren ons met grote en kleine groepen, van familie en school tot ideologieën, naties en wereldreligies.

Dat wij-zij-denken heeft een grote invloed op ons gedrag. We doen van alles om erbij te horen en te laten zien bij welke

groep we horen. Dat kan variëren van het uithangen van een Vlaamse vlag, het lezen van een specifieke krant, het bezoeken van een bepaald café, het dragen van een voetbalshirt, tot het liken van bepaalde berichten op sociale media. Ook in onze contacten zoeken we graag mensen op van de eigen groep. Soort zoekt soort.

Tegelijkertijd willen we koste wat het kost vermijden dat anderen ons met de ‘verkeerde’ groep associëren. Sommigen zouden voor geen geld van de wereld met een zwart-witte arafat-sjaal of met een kleurrijke sticker van een commerciële televisiezender gezien willen worden. Onze identiteit – wie we zijn – is nauw verweven met de eigenschappen van de groep waartoe we behoren en daarmee valt niet te sullen.

Diep

In het eerste hoofdstuk van dit boek ga ik op zoek naar de oorsprong van onze tribale neigingen. Onderzoek toont aan dat het wij-zij-denken diepgeworteld is in onze geest. Evolutie-nair gezien zijn onze hersenen als het ware geprogrammeerd om automatisch in categorieën van ‘wij’ en ‘zij’ te denken. Voor de mens, als sociale diersoort, was het van levensbelang om zich te kunnen aansluiten bij een groep, samen te werken en door de groep beschermd te worden.

Hoewel wij nog steeds de tribale neigingen van onze verre voorouders hebben, is de sociale en maatschappelijke context waarin we nu leven, sterk veranderd ten opzichte van de prehistorie. Dit verschil maakt het soms moeilijk om de ingebakken groepsmechanismen op een constructieve manier aan te wenden. Het is daarom belangrijk om te begrijpen hoe deze groepsmechanismen werken, hoe ze ons beïnvloeden, wat de mogelijke gevolgen zijn en hoe we ze op een positieve manier kunnen gebruiken of, waar nodig, kunnen doorprikken. Dit boek wil daar een bijdrage aan leveren.

Scouts blinkt, Chiro stinkt!

Het is typerend dat de groepen die we creëren niet als gelijkwaardig worden gezien. De eigenschappen die we aan onze eigen groep toeschrijven zijn positief, terwijl we buitenstaanders vaak met twijfel, wantrouwen en afkeuring benaderen. Dit krachtige mechanisme werkt zelfs bij de meest triviale groepsindelingen. Zo scandeerden mijn zoontjes: 'Scouts blinkt, Chiro stinkt!', terwijl hun vriendjes en vriendinnetjes riepen: 'Chiro blinkt, scouts stinkt!' Meteen is duidelijk wie in welke jeugdbeweging heeft gezeten.

Dat soort gedrag zie je ook op de werkvloer, waar een gezonde rivaliteit tussen afdelingen soms uitmondt in plagerijen zoals 'Marketing is creatief, maar Sales krijgt het tenminste gedaan!' Zelfs tijdens mijn verblijf in Luxor, Egypte, werd het altijd snel duidelijk of een taxichauffeur op de East Bank of op de West Bank van de Nijl woonde. Beide kanten vonden de overkant maar niets.

Hoewel het wij-zij-denken vaak in milde vormen voorkomt, is het verre van onschuldig. Het kan leiden tot verdeeldheid, spanning, uitsluiting en polarisatie. Mensen worden tegen elkaar opgezet en voor je het weet, is er ruzie. En dat is nog zacht uitgedrukt, want de geschiedenis staat vol met voorbeelden van hoe tribaal denken zich op een onverbiddelijke manier heeft laten gelden. Het leidt tot fanatisme, haat, pesteringen, oorlog en geweld. De menselijke neiging om de eigen groep als superieur te beschouwen heeft talloze slachtoffers gemaakt.

Ambivalent

Onze tribale manier van denken leidt niet alleen tot conflicten en uitsluiting, maar vormt ook de basis voor gemeenschapsvorming en sociale verbondenheid. Het is een krachtig maar ambivalent mechanisme dat zowel ten goede als ten kwade kan

worden ingezet. Het kan aanzetten tot discriminatie, racisme, ontmenselijking en genocide, maar het maakt ook medeleven, wederzijds vertrouwen en solidariteit mogelijk.

Om het in voetbaltermen te zeggen: zonder het wij-zij-denken zouden er geen hooligans zijn die met elkaar op de vuist gaan, maar ook geen andere supporters die samen juichen en zingen voor hun team. Het stadion zou leeg blijven en de ploeg zou niet worden aangemoedigd. Voor wie op het niveau van de voetbalploeg geen gevoel van 'wij' en 'zij' ervaart, is een wedstrijd compleet betekenisloos. Ook de spelers zouden minder inzet tonen als ze zich niet konden identificeren met hun eigen team. Zonder het wij-zij-denken, geen teamspirit.

Positief aan de slag

Groepsidentiteiten hoeven dus niet noodzakelijk negatief te worden geduid. Het gevoel deel uit te maken van een groep kan een bron van geluk zijn. Het biedt rust, erkenning en geborgenheid. Binnen onze eigen groep voelen we ons vertrouwd en normaal. Zoals David Berreby treffend verwoordt in zijn standaardwerk *Us & Them: The Science of Identity* (2008): "Wij" zijn niet de mensen die je uitlacht, maar degenen met wie je samen kunt lachen."

Groepsidentificatie geeft ons richting in wie we zijn en hoe we ons gedragen. Het bepaalt hoe we elkaar begroeten, wat we eten, hoe we ons kleden en hoe we omgaan met belangrijke gebeurtenissen zoals een overlijden. Maar groepsidentificatie is meer dan alleen een persoonlijk anker: het is ook een bron van engagement, verbondenheid en samenwerking. Op maatschappelijk vlak biedt dit heel wat mogelijkheden. Groepsidentificatie kan bijdragen aan sociale cohesie, engagement, patriotisme, en een actief en gedeeld burgerschap versterken.

We moet ons groepsinstinct niet veroordelen of ophemelen. We moeten het vooral leren begrijpen zodat we het op een positieve manier kunnen inzetten. In een diverse samenleving

is het belangrijk om te bekijken hoe we het denken in termen van groepen ook op een opbouwende manier kunnen gebruiken. De groepen die ons denken bepalen, zijn immers manipuleerbaar en er zijn verschillende manieren om het wij-gevoel te verbreden en inclusiever te maken. In het tweede hoofdstuk van dit boek bespreek ik enkele van die strategieën.

Sterke meningen

In het derde hoofdstuk van dit boek onderzoek ik de gevolgen van het wij-zij-denken voor onze positie in het publieke debat. Velen van ons hebben sterke meningen over thema's zoals kernenergie, ongelijkheid, migratie, de Europese Unie en het Israëliësch-Palestijnse conflict. Maar vaak hebben we niet uitgebreid over deze standpunten nagedacht. Onze overtuigingen zijn zelden gebaseerd op langdurig en diepgaand onderzoek. Dat ligt niet altijd aan onbekwaamheid of onwil; we hebben simpelweg niet de tijd en de capaciteit om ons in al die onderwerpen grondig te verdiepen.

Waarom zijn we dan toch zo overtuigd van onze meningen, zelfs als ze betrekking hebben op onderwerpen waar we niet zoveel van weten? Een belangrijk deel van de verklaring ligt in ons tribale denken. Zonder het goed en wel te beseffen baseren we onze politieke keuzes en argumentaties op wij-zij-patronen. We omarmen zonder veel moeite standpunten die gangbaar en sociaal aanvaardbaar zijn binnen onze eigen sociale en ideologische kring. Omgekeerd zijn we snel geneigd ideeën te verwerpen, simpelweg omdat ze afkomstig zijn van een groep waarmee we ons niet willen identificeren.

In politieke discussies verdedigen mensen vaak blindelings de beleidsvoorstellen en de standpunten van hun favoriete politieke partij, ook al zijn ze niet op de hoogte van de details of de mogelijke gevolgen ervan. Iemand die eerder conservatief is, zal zich automatisch kanten tegen elk voorstel van socialisten en groenen; wie sympathie heeft voor progressieve

denkbeelden, zal vrijwel vanzelf de standpunten van Vlaams-nationalisten verwerpen, ook als sommige van hun voorstellen redelijk of waardevol zouden zijn.

Journalisten en academici die tegen de Vlaams-nationalistische partijen zijn, waren bijvoorbeeld al bij voorbaat tegen het idee van de Vlaamse Canon, zoals dat was opgenomen in het Vlaams regeerakkoord van 2019. Het project en de mensen die eraan meewerkten, werden zonder een eerlijke kans te krijgen in diskrediet gebracht. Aan de andere kant verwierpen nagenoeg alle Vlaams-nationalistische sympathisanten de universiteitsbezettingen en studentenprotesten die in het voorjaar van 2024 aandacht vroegen voor de situatie in Gaza. Nochtans zou men vanuit een nationalistisch perspectief begrip kunnen hebben voor solidariteit met de Palestijnen in hun strijd voor zelfbeschikking.

Het is een wedstrijd

Verfrissend zijn de geesten die dat soort voorspelbaarheid overstijgen. Meestal echter volgen mensen het publieke debat zoals supporters een sportwedstrijd bekijken. Ze kijken niet met de nodige afstand naar de verschillende standpunten, maar moedigen onvoorwaardelijk de eigen groep aan. Wat ons eigen team doet, zien we als goed en bekijken we zonder al te veel kritiek. Wat de tegenstander doet, willen we veroordelen. Standpunten van onze eigen groep beschouwen we als ‘fris’, ‘moedig’, ‘baanbrekend’ en ‘gerechtvaardigd’, terwijl we standpunten van de tegenpartij als ‘ouderwets’, ‘zwak’, ‘belachelijk’ en ‘verkeerd’ bestempelen. Vanwege ons groepsgevoel zijn we vaak vooringenomen, voorspelbaar en emotioneel, in plaats van objectief en rationeel.

Wie het meest assertief een wij-zij-standpunt inneemt, krijgt vaak ook de meeste aandacht. Zeker voor bepaalde politici is het brengen van polariserende boodschappen vaak erg lonend. Een genuanceerd bericht op sociale media wordt veel

minder opgepikt. Dat geldt trouwens voor iedereen: wie veel likes wil scoren, spreekt zich uit tegen de moslims, de socialisten, het Vlaams-nationalisme of woke, het liefst heel veralgemenend, met grote woorden en met emotioneel geladen verwijten.

Ook in de reguliere media wordt het publieke debat vaak gereconstrueerd op basis van de uitersten. Het debat wordt gepresenteerd als een duel of een bokswedstrijd, waarbij de deelnemers erop uit zijn elkaar te verslaan. De confrontatie staat centraal: links versus rechts, gelovigen versus ongelovigen, Vlamingen versus Walen, ecologisten versus ecomodernisten. Een gesprek dat begint met een zekere openheid voor elkaars ervaringen en standpunten zou vaak veel interessanter zijn, maar wordt tot op heden te weinig gewaardeerd als media-format.

Nefast

Het wij-zij-denken belemmert ons om vrij, creatief en kritisch na te denken. Het sluit zich af voor waardevolle bijdragen vanuit andere perspectieven. Hoe meer onze ideeën deel worden van onze identiteit, hoe moeilijker het wordt om ze nog bij te stellen. Dat komt de kwaliteit van onze standpunten niet ten goede. We missen de kans om dieper inzicht te krijgen en constructieve oplossingen te vinden voor complexe vraagstukken.

Dat tribale wij-zij-denken heeft dan ook grote gevolgen voor het publieke debat en de samenleving als geheel. Nuances gaan verloren en het wordt steeds lastiger om tot een vruchtbare uitwisseling te komen. Het leidt niet alleen tot eenzijdige standpunten en onwrikbaar hokjesdenken, het is ook een voedingsbodem voor onwenselijke polarisatie en desinformatie. Het publieke debat verwordt tot een stammentwist, een conflict tussen 'wij' en 'zij'. De discussie wordt niet gevoerd om elkaar te vinden, maar om ons van elkaar te distantiëren. In

plaats van naar elkaar te luisteren, verharden de eenzijdige standpunten en zien mensen elkaar eerder als opposenten en vijanden in plaats van als partners en medeburgers.

Wij-zij-denken in actie

Ik neem je even mee naar een informatieavond in een kleine stad. Daar wordt fel gedebatteerd over de bouw van een windmolenpark. De zaal is gevuld met bewoners die verdeeld zijn over het project. Aan de ene kant staat een groep die de molens als noodzakelijk ziet voor de overstap naar duurzame energie. Ze zien het als een stap naar een groenere toekomst, een morele plicht om klimaatverandering tegen te gaan. De tegenstanders daarentegen maken zich zorgen over de gevolgen voor het landschap en de gezondheidsrisico's van de molens. Ze voelen zich door de overheid over het hoofd gezien en beschuldigen de voorstanders ervan blind achter de groene ideologie aan te lopen, zonder oog voor de lokale impact.

Tijdens de vergadering loopt de spanning op. Een van de voorstanders, een oudere man die al jaren actief is in milieuorganisaties, wijst beschuldigend naar de tegenstanders. "Jullie zijn gewoon klimaatsceptici die liever hun comfortabele levensstijl behouden dan de planeet te redden", roept hij. Een vrouw van de andere kant van het debat, die geboren en getogen is in het dorp, reageert furieus: "En jullie zijn klimaatdrammers die ons landschap vernietigen en onze gezondheid in gevaar brengen, enkel om jullie groene dromen waar te maken!"

Het debat escaleert tot een emotioneel beladen discussie die niet alleen polariseert, maar ook de kans op een constructieve oplossing verkleint. Beide groepen graven zich dieper in in hun standpunten. In plaats van naar elkaar te luisteren en samen naar oplossingen te zoeken, trekken de betrokken partijen zich terug op hun positie en verwerpen ze die van de ander. Er is geen ruimte voor nuance, wederzijds begrip of toenadering; het gaat niet langer om de voor- en nadelen van het

windmolenpark, maar om een strijd tussen ‘goed’ en ‘slecht’, tussen ‘wij’ en ‘zij’.

Stammentwist

Er zijn heel wat onderwerpen die tot dit soort groepsvorming en gepolariseerde wij-zij-tegenstellingen leiden. Denk aan discussies over het toelaten van transgender personen in de sport, kernenergie, levensbeschouwelijke vakken op school, de juridische vervolging van radicaal-rechtse bewegingen, de hoofddoek, de sluiting van scholen tijdens de coronacrisis of een boycot van Israël. Telkens kan er gevraagd worden: tot welk kamp behoor jij?

Op sociale media zien we elke dag opnieuw talloze discussies waarin mensen met elkaar in gesprek zijn, enkel en alleen om het eigen gelijk te bewijzen, het gelijk van de eigen groep te etaleren en de ander verontwaardigd in het ongelijk te stellen. Mensen plaatsen ook heel dikwijls berichten op sociale media om te tonen dat ze tot de juiste groep behoren. ‘Kijk, ik veroordeel Hamas.’ ‘Kijk, ik ben vegetarisch.’ ‘Kijk, ik leef ecologisch.’ ‘Kijk, ik ben Vlaamsgezind.’ Onze profielen op sociale media zijn vaak etalages voor wie we willen zijn. We kunnen er ongehinderd onze eigen ideologische identiteit in de kijker te zetten.

Op sociale media wemelt het van de opinies, maar al bij al tonen mensen er nauwelijks interesse in elkaars standpunten. Een dialoog waarbij mensen van anderen willen leren en bereid zijn om hun standpunten te heroverwegen, is zeldzaam. Het is belangrijk om ons bewust te zijn van de rol die de sociale media spelen in het versterken van wij-zij-schema’s. Het is een plaats waar onze primitieve, tribale manier van denken zich helemaal kan uitleven. Hoewel ze ook informatief potentieel hebben, dragen sociale media gemakkelijk bij aan polarisering en bemoeilijken ze vaak een open en inclusieve discussie.

Het wij-zij-denken kan helpen om voor ideeën en maatschappelijke verandering te mobiliseren. Het kan gelijkgestemden motiveren om tot actie over te gaan en elkaar te steunen in de strijd. Maar het wij-zij-denken dreigt er tegelijk voor te zorgen dat het publieke debat vaak uitmondt in dovemansgesprekken. Er worden petities en tegenpetities opgezet. Met retorische trucs wordt de tegenpartij verdacht en belachelijk gemaakt. Het andere kamp wordt beschuldigd van kortzichtigheid, moralisme, domheid, racisme, communisme of naïviteit. De stellingen die worden ingenomen zijn eenzijdig en voorspelbaar. Er wordt vooral verontwaardigd gereageerd op mensen met een andere opinie, maar men is niet bereid naar elkaar te luisteren, het eigen standpunt bij te stellen en naar toenadering te zoeken.

Combinatiedenken

Dat we ons door het tribale denken voortdurend uit elkaar laten spelen, vormt de kern van het probleem dat ik wil aanpakken in het vierde hoofdstuk van dit boek. Ik wil je er laten kennismaken met een radicaal andere benadering die ernaar streeft om het wij-zij-denken in het publieke debat te doorprikken en te overstijgen. Ik noem het combinatie-denken. Deze manier van denken probeert alert te zijn voor het feit dat wij als fervente wij-zij-denkertjes graag een kamp kiezen, waardoor we al snel genoeg nemen met eenzijdige, simplistische en dualistische denkschema's die slechts de helft van de realiteit belichten.

In mijn boek *Samenleven met gezond verstand* (2017) heb ik het combinatie-denken voor het eerst vernoemd en toegepast op het migratie- en diversiteitsdebat. “Durf de eigen, vaak nogal eenzijdige denkschema's eens ter discussie te stellen en te laten aanvullen. Al te vaak verdonkeremanen ze de complexiteit van de sociale werkelijkheid. [...] De multiculturele samenleving is niet zomaar 'fantastisch' of 'failliet', alleen maar

‘een broeihaard voor problemen’ of ‘een verrijking’. Het is een ambivalent fenomeen, dat ook zo benoemd en behandeld moet worden.” In *Met elkaar. Voor elkaar* (2021) zette ik het combinatiedenken in om me te positioneren in de vaak gepolariseerde discussies tijdens de coronacrisis.

Mijn pleidooi voor het combinatiedenken komt voort uit het besef dat de werkelijkheid doorgaans ingewikkelder en ambivalenter is dan we geneigd zijn te denken. Tribaal denken dwingt ons in eenvoudige frames die diametraal tegenover elkaar staan. Het belemmert ons om fenomenen in hun volle complexiteit te onderzoeken en laat te weinig ruimte voor nuance, grijstinten en alternatieve visies. Combinatiedenken daarentegen stimuleert een meer inclusieve mindset die de zwart-witschema’s wil overstijgen.

Discussies hebben vaak meerdere kanten die het waard zijn om gehoord te worden. Daarom is het raadzaam om zoveel mogelijk met twee woorden te spreken en verschillende opvattingen te combineren. In plaats van te blijven hangen in een eenzijdig perspectief streeft combinatiedenken ernaar om meerdere facetten van een discussie tegelijkertijd te benoemen.

Een combinatiedenker zal dan ook regelmatig gebruikmaken van woorden als ‘én’, ‘tegelijk’, ‘zowel ... als’ en ‘maar ook’ om deze veelzijdigheid uit te drukken. Zo is het mogelijk om in één zin zowel de terreur van Hamas te veroordelen als kritiek te uiten op de Israëlische bezettingspolitiek. Ook het debat over woke bijvoorbeeld kan met combinatiedenken genuanceerd worden. Woke is niet simpelweg ‘de ondergang van onze cultuur’ of ‘zaligmakend’. Het komt voort uit een streven naar rechtvaardigheid en brengt interessante inzichten met zich mee, maar het kent ook uitwassen waarvoor we waakzaam moeten zijn.

Open en bescheiden

Combinatiedenken vergt inspanning omdat het tegen onze intuïtieve neiging ingaat om steeds ons eigen gelijk te verdedigen. Net als een advocaat in de rechtszaal willen we graag onze eigen zaak bepleiten, terwijl anderen vooral moeten luisteren. In het publieke debat draait het vaak om het overtuigen of het veroordelen van de ander.

De combinatie-denker ziet de ander eerder als een waardevolle gesprekspartner, iemand die nieuwe inzichten kan aanbrengen en aspecten kan belichten die we anders over het hoofd zouden zien. Deze houding vraagt moed om een stap terug te zetten, de loopgraven van het eigen gelijk te verlaten en te erkennen dat er nog veel te leren valt in het debat. Dat is geen teken van intellectuele zwakte – integendeel, het is een democratische deugd en essentieel voor iedereen die oprecht geïnteresseerd en kritisch wil zijn.

Combinatiedenken vraagt geduld, openheid en bescheidenheid, maar het is verre van kleurloos. Het dwingt niet tot neutraliteit, maar moedigt aan om geen standpunt in te nemen zonder eerst ook naar de andere kant te luisteren en andere perspectieven ernstig te nemen. Het publieke debat zou veel aan kwaliteit winnen als meer mensen erkenden dat hun politieke en ideologische tegenstanders ook eerbare motieven kunnen hebben en zinvol aan het gesprek kunnen bijdragen.

Door onderwerpen vanuit verschillende gezichtspunten te bekijken, bereiken we niet alleen een genuanceerder begrip van de werkelijkheid, maar worden we ook aangenamere gesprekspartners en wellicht ook mooiere mensen. Met dit boek nodig ik je uit om te ontdekken hoe combinatie-denken ook voor jou verrijkend kan zijn.

Rabiate wij-zij-denkertjes

“Welwillende mensen, die nadenken over de geschiedenis van oorlog, genocide en onderdrukking, hebben vaak de gewoonte om ons vermogen om in groepen te denken als een vloek te beschrijven. Maar er zijn veel zegeningen in dit aspect van de geest. Het is namelijk een van de natuurlijke bronnen van menselijke verbeelding en creatief plezier. Net als leren praten, is het iets dat we onvermijdelijk doen en iets wat we moeten doen om volledig mens te zijn.”

David Berreby

“We mogen dan tot de meest coöperatieve sociale wezens op aarde geboren, we zijn ook de meest oorlogszuchtige. Dit is de schaduwzijde van groepszin bij de mens.”

Matt Ridley

“Het ligt gewoon in de menselijke aard om eigen groepen te bevoordelen en andere groepen te benadelen. Discriminatie getuigt van een ondraaglijke lichtheid en is een onderdeel van het leven van de mens.”

Alain Van Hiel

Het is bekend dat de oude Grieken diegenen die niet tot hun gemeenschap behoorden *barbaroi* noemden. Strikt genomen betekent dat: zij die onze taal niet spreken, lallen en dus ook als minder beschaafd werden beschouwd. Maar de Grieken waren op dat punt niet uniek. Er is geen volk bekend in de geschiedenis of de antropologie dat geen onderscheid maakt tussen 'wij' en de 'anderen', waarbij de anderen als bedreigend en minderwaardig worden ervaren.

Wie van mening zou zijn dat het wij-zij-denken een typisch hedendaags probleem is, vergist zich. Het is zo oud als de mensheid zelf en heeft zich door de geschiedenis heen in verschillende culturen en tijdvakken op uiteenlopende categorieën en identiteiten geënt: stammen en clans, priesters en leken, zuiveren en onzuiveren, katholieken en protestanten, gilden en ambachten, monarchisten en republikeinen. De lijst is eindeloos.

Wij-zij-denken is niet alleen aangeleerd. De drang naar groepsvorming blijkt diep geworteld te zijn in onze menselijke natuur. Mensen worden met hardnekkige tribale neigingen geboren en denken bijna automatisch in categorieën van 'wij' en 'zij'. Het maakt deel uit van ons evolutionaire rugzakje: we hebben nog steeds de tribale hersenen van onze verre voorouders, alleen onze levensomstandigheden zijn ondertussen sterk gewijzigd.

Het is goed om er ons bewust van te zijn hoe krachtig het wij-zij-denken onze gedachten en ons gedrag kan beïnvloeden, zodat we op tijd en stond weerstand kunnen bieden als het een sociale of maatschappelijke bedreiging vormt. Een eerste stap in die richting is het begrijpen van de oorsprong en de werking ervan. Daarom bespreek ik in het eerste hoofdstuk van dit boek waar het wij-zij-denken vandaan komt, hoe het functioneert en wat de problematische aspecten ervan kunnen zijn.

Het menselijk groepsinstinct

Iedereen doet het

Breinonderzoek toont aan dat we al op zeer jonge leeftijd vatbaar zijn voor wij-zij-denken. Kinderen blijken al in een heel vroeg stadium een verschil te kunnen maken tussen mensen van de eigen groep en de anderen. Met name op basis van geslacht, taal en uiterlijk maken we al heel vroeg een onderscheid tussen wij en zij. Het mechanisme wordt automatisch geactiveerd en ook op latere leeftijd maken we allerlei associaties als we aan bepaalde groepen denken, zonder ons daar altijd goed van bewust te zijn. Dat blijkt onder meer uit de zogenoemde Implicit Association Test (IAT), die ontwikkeld werd door de Amerikaanse psychologen Anthony Greenwald en Mahzarin Banaji, en die je ook zelf op het internet kunt uitvoeren.

Neem een proefpersoon, we noemen hem Ronny, die negatieve vooroordelen heeft ten aanzien van mensen met een andere huidskleur. We vragen Ronny om plaats te nemen voor een computerscherm voor een reeks testjes. In de eerste ronde moet hij op de groene knop links drukken als er iemand met zijn eigen huidskleur verschijnt of als er een positief woord getoond wordt (zoals 'liefde' of 'eerlijkheid'). De blauwe knop rechts moet hij indrukken als er iemand met een andere huidskleur verschijnt of als er een negatief woord getoond wordt (zoals 'bedrieger' of 'agressief'). In de tweede ronde moet Ronny op de groene knop drukken als er iemand met zijn eigen huidskleur verschijnt of als er een negatief woord getoond wordt, en op de blauwe knop als er iemand met een andere

huidskleur verschijnt of als er een positief woord getoond wordt.

Wat blijkt? In die tweede ronde heeft Ronny telkens iets meer tijd nodig om de knop in te drukken. De informatie die hij moet verwerken, is tegenstrijdig, wat elke keer een kleine inspanning vergt om die koppeling te blijven maken. Hierdoor duurt het telkens een fractie van een seconde langer om de knop in te drukken dan in de eerste ronde. Zelfs als Ronny in het dagelijks leven helemaal niet racistisch is en mensen met een andere huidskleur niet wil discrimineren, kan de IAT een negatief vooroordeel ten opzichte van mensen met een andere huidskleur blootleggen.

En natuurlijk is niet alleen Ronny vatbaar voor dat mechanisme. Iedereen die negatieve vooroordelen heeft ten aanzien van bepaalde groepen, zoals holebi's, moslims, witte mannen of mollige vrouwen, zal door de test ontmaskerd worden. Op dat vlak is er geen verschil tussen Ronny, Aicha, Helmut, Chen of Aziza. Alle mensen hebben iets meer tijd nodig om goede eigenschappen aan de andere groep te koppelen dan aan de eigen groep. De IAT wordt dan ook vaak toegepast om onbewuste vooroordelen en voorkeuren ten aanzien van groeperingen op het spoor te komen. Dat een vergelijkbare test ook bij bepaalde apen resultaten heeft opgeleverd, wijst op de evolutionaire oorsprong van dit groeps- en associatiemechanisme.

Ook bij apen

Studies naar het gedrag van zowel chimpansees als bonobo's tonen opvallende overeenkomsten met de tribale neigingen van mensen. In zijn boek *Chimpanseepolitiek. Macht en seks onder mensapen* beschrijft de bekende Nederlandse primatoloog Frans de Waal (1948-2024) uitgebreid hoe chimpansees sociale dynamieken, groepsvorming en politieke structuren vertonen die voor ons erg herkenbaar zijn.

Chimpansees leven meestal in groepen van 20 tot 150 indivi-

duen. Ze zijn niet alleen meer geneigd om bananen te delen met leden van de eigen groep, ze werken als groep ook samen om hun territorium uit te breiden of te verdedigen tegen externe bedreigingen. Dat kan leiden tot gevechten met naburige groepen, waarbij ze een duidelijk onderscheid maken tussen leden van hun eigen groep en buitenstaanders. Dergelijke wij-zij-confrontaties kunnen gewelddadig en zelfs dodelijk zijn. Bij chimpansees gaat een dreiging van buitenaf gepaard met meer cohesie binnen de eigen groep, maar ook binnen de eigen groep kan er zich wij-zij-gedrag manifesteren. Chimpansees kunnen coalities vormen om binnen de groep macht te verwerven en een sociale hiërarchie te creëren.

Hoewel niet alle aspecten van hun gedrag direct vergelijkbaar zijn met het menselijke wij-zij-denken, bieden deze observaties interessante inzichten in de evolutionaire oorsprong van sociaal gedrag en groepsvorming bij mensen. In vergelijking met apen zijn mensen wel in staat om op een grotere schaal en op een meer abstract niveau in groepen te denken. Het groepsgeweld bij mensen kan mogelijk ook intenser zijn dan bij chimpansees. Bovendien hebben mensen iets unieks toegevoegd aan dit fenomeen: wapens.

Evolutionair rugzakje

Als wij-zij-denken door natuurlijke selectie is ontstaan, wijst dat op evolutionaire voordelen. Dat is niet moeilijk voor te stellen, want onze nomadische voorouders, die lange tijd in groepen van 100 tot 150 leden op de Afrikaanse savanne leefden, waren voor hun overleven en hun voortplantingskansen afhankelijk van sociaal gedrag en samenwerking binnen de groep.

Deel uitmaken van een goed samenwerkende groep bood bescherming tegen bedreigingen van buitenaf, zoals roofdieren, barre weersomstandigheden en rivaliserende stammen. Wij-zij-denken versterkte het vertrouwen en de sociale cohesie

binnen de groep. In moeilijke tijden konden groepsleden op elkaar rekenen voor voedsel, bescherming en steun. Deze samenhang en solidariteit zorgden voor veiligheid en geborgenheid. Uitsluiting van de groep werd daarom ervaren als een van de grootst mogelijke gevaren, iets waar we instinctief voor op onze hoede zijn.

Samenwerking en solidariteit binnen een groep boden mensen ook concurrentievoordeel ten opzichte van andere soorten en rivaliserende groepen. Groepen met een sterkere sociale cohesie hadden niet alleen meer succes bij het verkrijgen van hulpbronnen en territorium, ze waren ook beter in het doorgeven van kennis en cultuur. Dat kan zelfs hebben bijgedragen aan de overleving van de homo sapiens, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de neanderthalers, die in kleinere groepen leefden.

Roddeltheorie

Je hebt vast al gemerkt dat baby's worden geboren met een relatief groot hoofd. Dat komt omdat ons brein, zeker vergeleken met andere soorten, behoorlijk groot is. Maar in tegenstelling tot wat je misschien denkt, is dat brein niet primair ontworpen om waarheid te achterhalen. Het is vooral ontwikkeld om in groepen samen te werken en samen te leven. Dat vereist immers veel sociale en cognitieve vaardigheden: we moeten mensen kunnen vertrouwen, hun intenties kunnen inschatten, emoties kunnen lezen enzovoort. Ook taal en communicatie spelen daarin een belangrijke rol.

Onderzoek laat zien dat een groot deel van onze gesprekken over andere mensen gaat. Of het nu op het werk is, in de media, bij de kapper of op de speelplaats, veel van onze communicatie draait om roddel. Sommigen genieten ervan, terwijl anderen er zich ongemakkelijk bij voelen, maar onze fascinatie voor roddel lijkt diep in onze natuur verankerd. Om goed samen te leven en samen te werken, was het cruciaal om te

weten wie je kon vertrouwen en wie niet. Wie gedraagt zich eerlijk en correct? Wie is een bedrieger en wie is de profiteur?

Roddel biedt inzicht in de mensen met wie we ons omringen. Hoewel roddelen vaak een negatieve bijklank heeft, draagt het eigenlijk bij aan sociale cohesie. Het is misschien verrassend, maar roddelen kan een element zijn dat groepen samenhoudt.

Bedrog-detectors

Om goed in groep te kunnen samenleven zijn mensen van nature ook goed uitgerust om bedriegers te herkennen. We hebben een hekel aan freeriders, mensen die profiteren zonder zelf iets bij te dragen. Stel je een groep mensen voor die samen een solidariteitsfonds opzetten voor wie ziek wordt of een ongeluk krijgt. Iedereen draagt bij, behalve één persoon die stiekem niets betaalt, maar wel van het fonds profiteert. Zodra dat aan het licht komt, is de verontwaardiging uiteraard groot. Iedereen vindt dat die persoon gestraft moet worden.

Freeridgedrag wordt vrijwel altijd als onrechtvaardig en oneerlijk gezien, en veroordeeld als bedrog. Wie de groep misleidt en belazert, ondermijnt het vertrouwen en de solidariteit, en moet gestraft worden. Vaak wordt freeridgedrag beantwoord met sociale uitsluiting: de bedrieger wordt uit de groep gezet en verliest de voordelen van groepslidmaatschap, zoals bescherming, erkenning en gedeelde middelen. Door evolutionaire druk heeft de mens ook gevoelens van schuld, schaamte en berouw ontwikkeld die hem zouden moeten tegenhouden om de regels van de eigen groep te overtreden. Oprecht en openlijk berouw tonen kan een eerste stap zijn om toch niet uit de groep gestoten te worden.

Dit mechanisme blijft ook in moderne samenlevingen spelen. Mensen voelen zich moreel verplicht om bij te dragen aan de gemeenschap en vinden het onrechtvaardig wanneer anderen profiteren zonder bij te dragen. Wie belastingen ontduikt

of misbruik maakt van de sociale zekerheid moet niet op sympathie rekenen. Integendeel, mensen reageren verontwaardigd, vragen meer controle en willen de bedrieger straffende maatregelen opleggen of rechten ontzeggen.

Anonieme groepen

Ons brein kan maar een beperkte hoeveelheid informatie over mensen bijhouden. Hoewel we op sociale media veel meer 'vrienden' hebben, kunnen we nog steeds maar zo'n 150 mensen persoonlijk kennen – dat is de grootte van de groep waarin mensen leefden voordat ze sedentair werden. Toen de mens 12.000 jaar geleden het nomadisch bestaan en het jagen en verzamelen verruilde voor landbouw, ontstonden voor het eerst grotere en anoniemere samenlevingsvormen. Dat bracht nieuwe uitdagingen met zich mee: roddel en andere sociaal-psychologische mechanismen waren niet langer voldoende om de groep bijeen te houden. Om harmonie en samenwerking te waarborgen, kwamen er maatschappelijke instituties die regels konden afdwingen. Zo ontstonden sociale hiërarchie en politieke macht.

In deze grotere gemeenschappen was er ook behoefte aan een ander herkennings- en bindmiddel. Het was niet langer mogelijk iedereen persoonlijk te kennen of te ontmoeten, toch moesten mensen weten wie tot de groep behoorde en wie te vertrouwen was. Opnieuw kwam ons enorme brein van pas. Waar chimpansees zich van elkaar kunnen onderscheiden op basis van geur, zicht en herinneringen, kunnen mensen groepsleden herkennen en een wij-gevoel ontwikkelen doordat we met een immens mentaal apparaat de wereld in categorieën en groepen kunnen indelen op basis van heel uiteenlopende elementen.

Symboliek en groepsidentiteit

Mensen hebben het unieke vermogen om in abstracte categorieën te denken. Of het nu gaat om diersoorten, postzegels, muziekgenres of ziektes, we zijn voortdurend bezig met het classificeren van de wereld om ons heen – soms wat geforceerd, maar het geeft ons houvast. Dat helpt ons te navigeren door de complexiteit van de werkelijkheid en geeft een gevoel van controle. We doen dit ook met mensen: we delen ze op in verschillende groepen. Dat biedt rust, want het maakt het makkelijker om het gedrag van anderen te voorspellen. Zodra we weten tot welke groep iemand behoort, kunnen we inschatten hoe die persoon denkt en handelt. En als we weten dat iemand tot onze groep behoort, gaan we die sneller vertrouwen.

Dit vermogen om in abstracte categorieën te denken, stelt ons ook in staat om een gevoel van verbondenheid te ontwikkelen met mensen die we nooit hebben ontmoet. Arbeiders voelen zich verbonden met andere arbeiders, moslims met andere moslims, Nederlanders met andere Nederlanders, zwarte mensen met andere zwarte mensen. We kunnen ons met elkaar identificeren op basis van abstracte concepten zoals klasse, religie, nationaliteit, ras en etniciteit. Verhalen, symbolen, gedeelde taal, kleding of rituelen kunnen helpen om een onbekende toch als ‘een van ons’ te zien.

Door deze culturele en symbolische markers kunnen we snel en efficiënt onderscheid maken tussen ‘wij’ en ‘zij’. Van oudsher hebben machthebbers deze mechanismen benut om identiteit en samenhang tot stand te brengen en te versterken.

Ingebeeld maar reëel

Grotere groepen zijn vaak grotendeels artificieel, geconstrueerd en ingebeeld. Maar zo voelen ze niet aan. Mensen voeren geen oorlog voor een ingebeeelde identiteit. Zoals David

Berreby het stelt: zodra deze mentale voorstellingen werkelijkheid worden, hebben ze meer impact op mensen dan plagen en aardbevingen. Zodra men gelooft in menselijke groepen, gaan mensen handelen alsof die echt bestaan, met alle gevolgen van dien.

Groeps- en identiteitsmarkers versterken niet alleen de onderlinge band tussen leden, maar dienen ook om de groepsidentiteit naar buiten toe te tonen en zich van anderen te onderscheiden. Vooral in een competitieve context benadrukken groepen hun verschillen. Ze gaan zich met vlaggen en wimpels profileren. Dat heeft ook geleid tot de ontwikkeling en de verfijning van specifieke gebruiken, mythes, reinheidsregels, rituelen en tradities die de identiteit en de geschiedenis van de groep weerspiegelen. Deze markers laten zien waar iemand bij hoort, maar functioneren ook als middel om zich van anderen te distantiëren. Ze tonen niet alleen wie mensen zijn, maar vooral ook wie ze niet willen zijn.

Vals alarm

Onze intuïties en neigingen die via natuurlijke evolutie zijn ontwikkeld, zijn vaak te scherp afgesteld. Zo zijn we uitgerust met een cognitief mechanisme dat hypergevoelig reageert op mogelijke slechte intenties van anderen. We zien vaak kwade bedoelingen waar die er niet zijn. Gordijnen in het schemerdonker veranderen in spoken, schaduwen in een donkere steeg zijn overvallers en een gekraakt takje tijdens een eenzame boswandeling doet ons schrikken alsof iemand ons wil aanvallen. Dit hyperactieve waarschuwingsmechanisme is voordelig en komt ook voor bij andere dieren. Net zoals een rookdetector beter te vaak afgaat bij een vals alarm dan een echte dreiging mist, beschermt dit systeem ons tegen gevaar.

Hetzelfde geldt voor wij-zij-denken. We zijn overijverig met het maken van groepen en we beoordelen anderen vaak te snel negatief. Mensen met een andere huidskleur, taal of cultuur

worden vrijwel automatisch gezien als bedreigingen waartegen we ons moeten verdedigen. Evolutionair gezien is het veiliger om te vaak een vals alarm te slaan dan te weinig, zodat we ons kunnen beschermen. Maar in de huidige samenleving is dat hyperactieve alarmsysteem vaak storend. Bewustwording van deze neiging kan helpen om er beter mee om te gaan.

Provocaties

Mensen kunnen zich heel sterk hechten aan symbolen die de identiteit van hun groep belichamen. Vlaggen, religieuze objecten, nationale emblemen en andere culturele markeringen worden vaak als heilig en onaantastbaar beschouwd. Het bespotten of beschadigen van deze symbolen kan leiden tot intense verontwaardiging, woede en geweld. Denk aan de heftige reacties bij het verbranden van een Amerikaanse of Israëliëse vlag, het beschadigen van religieuze beelden, het belachelijk maken van bepaalde rituelen of het publiceren van Mohammedcartoons.

Als kunstenaar is het gemakkelijk om via zulke symbolen te provoceren. Neem de controversiële foto *Piss Christ* van de Amerikaanse fotograaf Andres Serrano uit 1987, waarop een kruisbeeld in een fles urine is ondergedompeld. Het werk won prijzen, maar lokte ook verontwaardiging uit. In 1997 probeerde de aartsbisschop van Melbourne het te laten censureren en galeriehouders ontvingen doodsbedreigingen. Tijdens een tentoonstelling in Avignon in 2011 werd de foto door christelijke activisten beschadigd. Serrano, zelf katholiek, benadrukte dat het nooit zijn intentie was om te kwetsen en dat hij verrast was door de heftige reacties. Hij had het nochtans kunnen weten.

Ook het provocatieve gebruik van politieke en nationale symbolen kan leiden tot spanningen. Een Palestijnse vlag in de Joodse buurt van Antwerpen kan voor problemen zorgen, net zoals de Israëliëse vlag wrijving kan veroorzaken in een buurt

met een grote moslimbevolking. In België zijn er ook regelmatig spanningen tussen Turken en Koerden. Als er in Limburg bijvoorbeeld een stoet van toeterende auto's met Koerdische vlaggen en PKK-slogans door wijken met veel Turkse inwoners rijdt, werkt dat als olie op het vuur. "Natuurlijk voelen we geen haat tegen Koerden", zegt een Turkse jongere in maart 2024 in de krant, "maar zwaaien met die vlaggen kan gewoon niet."

In de Noord-Ierse hoofdstad Belfast zorgden pro-Britse protestanten, die met hun oranjemars door katholieke buurten wilden trekken, stevast voor onrust. De protestanten wilden uitdagen en gingen rellen als hen door de politie de toegang tot de katholieke wijken werd ontzegd. Voor de katholieken zijn deze marsen op zichzelf al provocerend en de gedachte dat ze door hun wijken trekken, is onaanvaardbaar. Als dat toch gebeurt, zijn de reacties vaak heftig.

Koranverbranding

Het provoceren met religieuze symbolen kan zelfs internationale gevolgen hebben. De recente geschiedenis van koranverbrandingen is daar een sprekend voorbeeld van. In 2010 wilde Terry Jones, een dominee uit Florida, de verjaardag van 9/11 vieren met een internationale koranverbrandingsdag. Hij ontving doodsbedreigingen en zowel minister van Buitenlandse Zaken Hillary Clinton als generaal David Petraeus waarschuwde dat die actie de relatie met de moslimwereld zou schaden. Onder druk stelde Jones zijn plannen uit, maar in 2011 verbrandde hij alsnog een koran, wat leidde tot een gewelddadige aanval op een VN-gebouw in Afghanistan waarbij twaalf mensen omkwamen. President Obama veroordeelde zowel de koranverbranding als het daaropvolgende geweld: "Het schenden van een heilige tekst getuigt van extreme intolerantie en onverdraagzaamheid," zei hij, "maar daarom onschuldigen aanvallen en vermoorden is schandelijk."